

НАГАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ ВИДОВЖЕНИХ КУРГАННИХ СПОРУД

У статті зроблено спробу проаналізувати стан дослідження проблем, пов'язаних із особливою категорією старожитностей доби бронзи - довгими могилами. Вказано можливі шляхи подальшого розкриття культового змісту та архітектурної специфіки видовжених курганних споруд - носіїв бабинської культури.

Найголовнішим типом пам'яток археологічних культур степової культурно-географічної області за доби бронзи є кургани, або могили, за українською традицією. Саме в контексті дослідження курганної традиції можливе найповніше розкриття сутності та особливостей духовної, ідеологічної сфери скотарських суспільств, психологічного та естетичного аспектів світосприйняття [1]. Вдосконалення методики польових досліджень та розвиток методологічного апарату дає змогу говорити про «курганну археологію» як певний напрям археологічної науки. Цей процес триває й ставить на порядок денний нагальне питання розробки загальної теорії кургану як синкретичного феномену [2].

У контексті розвитку наукового пізнання курганної традиції одним з актуальних питань є вивчення видовжених курганних споруд, що отримали в народі, а згодом і в археологічній літературі назву «довгі могили». Особливої актуальності набуває дослідження довгих могил бабинської культури, за часів існування якої й фіксується практика систематичного будівництва відповідних об'єктів на території України.

Перші задокументовані археологічні дослідження довгих могил відомі з середини XIX ст. (розкопки П. С. Савельєва у 1858 та І. Є. Забеліна у 1859 році). Потім відомий український науковець Д. І. Яворницький здійснив розкопки довгої могили, розташованої біля кургану «Баба», а інший дослідник С. А. Дудко дослідив подібну пам'ятку біля с. Водяне на півночі колишнього Мелітопольського повіту Херсонської губернії. Ф. І. Кнауер у 90-ті роки XIX ст. на півдні колишньої Бессарабської губернії провів дослідження двох курганів, з'єднаних валом. На початку XX ст. В. О. Городцов у рамках археологічних досліджень у басейні р. Сіверський Донець частково дослідив п'ять довгих насипів, під якими були знайдені поховання ямного, ката-

комбного та зрубного часу. У цілому до 20-х років XX ст. вдалося обмежити хронологічну позицію подібних пам'яток добою палеометалу та з'ясувати їх загальну структуру. Основною вадю вказаних досліджень, на думку В. В. Отрошенка, була недостатня розробленість методики польового дослідження, в якій не враховувалися особливості тектоніки довгих могил. Це, в свою чергу, фактично унеможливило залучення цих пам'яток до загального масиву об'єктів наукового аналізу [3].

Протягом 20-50-х років було повністю досліджено ще низку довгих могил вже за більш вдосконаленою методикою. Однак емпіричний прогрес методів не супроводжувався якісним аналізом цього явища. Фактично такий стан тривав до кінця 60-х - початку 70-х років, коли внаслідок інтенсивної діяльності новобудовних експедицій кількість досліджених пам'яток почала різко зростати [4].

Подальші археологічні дослідження 70-90-х років значно розширили джерельну базу, що зумовило появу перших узагальнювальних праць.

Отже, проаналізуємо думки науковців щодо проблематики видовжених курганних споруд з метою виявлення стану вивченості предмета та окреслення нагальних завдань подальшого дослідження цього феномену. Висвітлюватимуться питання, що стосуються довгих могил - носіїв саме бабинської культури.

Перша спроба наукового аналітичного вивчення видовжених курганних споруд була зроблена В. В. Отрошенком, що виявилось, фактично, відправною точкою у розвитку цієї проблематики [5]. В опублікованій 1976 р. праці окреслене основне коло питань, пов'язаних з довгими могилами, серед яких можна виокремити такі: а) загальна конструктивна характеристика, конкретизація терміна «довга могила»; б) класифікації цих пам'яток і типологічних особливостей

варіацій; в) закономірності локалізації довгих могил у загальному контексті курганної групи; г) датування пам'яток. Згодом, до наведених вище питань додалось питання семантичної інтерпретації довгих могил [6].

Розглянемо насамперед питання, пов'язані з аналізом видовженої курганної споруди, як автономного об'єкта, а потім перейдемо до аналізу довгих курганів у контексті навколишнього середовища.

Стосовно питання певних критеріїв типології та конкретизації терміна «довга могила» слід зазначити, що головною якісною рисою цього типу пам'яток, визначеною В. В. Отрощенко, є поліцентричність, що визначається через «помітну різницю між діаметрами» [7]. Звідси випливає, що основним елементом просторової композиції об'єкта є вісь, пряма. І. Ф. Ковальова, у свою чергу, ще більше конкретизувала термін «довгий курган», визначивши його, як насип із співвідношенням діаметрів 1 : 3 [8]. Ця сама дослідниця одна з перших наголосила на бабинській атрибуції деяких довгих могил. За класифікаційною схемою В. В. Циміданова, до категорії довгого кургану потрапляє насип із співвідношенням діаметрів, яке дорівнює або перевищує 2 [9]. Водночас, російський дослідник Г. А. Левих наголошує можливість значної варіативності вимірних ознак та акцентує на наявності «очевидної спрямованості росту насипу» [10]. На наш погляд, зауваження Г. А. Левих вказують на необхідність розгляду кожної конкретної пам'ятки в контексті діахронної трансформації її архітектонічної структури. Отже, неабиякого значення набувають ретельний стратиграфічний аналіз, виявлення обрисів кожної досипки чи насипу та з'ясування тенденції «росту» насипу у просторі, внаслідок чого насип може структуруватися вздовж прямої. Хоча вироблення певного критерію, який позначає чіткі межі центричності та поліцентричності, залишається нагальним питанням.

Дискусійними є також класифікація та визначення типологічних особливостей варіацій довгих курганів. Зокрема, В. В. Отрощенко виділив три типи видовжених курганних споруд. Перший тип визначено, як «кургани з порушеною концентрацією», що утворювалися шляхом «однобічної» досипки до кургану, спорудженого у попередні епохи. Підставою для залучення пам'яток цього типу до загального кола довгих могил є «помітна різниця між довжиною та шириною насипів». Другий тип конкретизовано, як довга могила, що утворювалася шляхом об'єднання двох та більше курганів попередніх часів пере-

мичкою (згодом дослідником було запропоновано термін «з'єднувальний вал» [Н]). Саме з'єднувальна досипка виступає в спорудах цього типу як «композиційний стрижень» і визначальна ознака. Відмічено також варіабельність випадків поховання в перемишці та конструктивного оздоблення поверхні насипу. Третій тип визначено, як «овальні в плані» насипи з однією вершиною. В пам'ятках цього типу найяскравіше відбився принцип осьового формування, що, за В. В. Отрощенко, «дублюється» плануванням поховань [12].

Наведена класифікація стосувалася старожитностей зрубного часу, проте варто зазначити, що на час написання згаданої праці остаточного концептуального усвідомлення бабинської культури (за тодішньою термінологією, «культури багатоваликової кераміки») та її включення до хронологічної схеми культур доби бронзи ще не було.

Класифікаційну схему запропонувала також І. Ф. Ковальова, яка, базуючись на бабинських матеріалах Орельсько-Самарського межиріччя та Дніпровського Надпоріжжя, виокремила два типи видовжених споруд, притаманних добі переходу від середньої до пізньої бронзи у цьому регіоні. В основу її класифікаційного принципу покладено конструктивний прийом утворення насипу, його форма та розміщення поховання в контексті могили. До першого типу належать кургани, насипи яких утворилися внаслідок «прирошування однокультурних поховань», розташованих на певній осі. До другого - декілька первинних насипів, об'єднаних з'єднувальною досипкою над похованням, зробленим між курганами [13].

В. В. Циміданов запропонував розгорнуту класифікацію довгих могил, що базувалась на зрубних старожитностях Донецької області. Зокрема, було виділено три типи, які поділялись на кілька підтипів. До типу А було віднесено кургани з однією вершиною, діаметри яких співвідносяться щонайменше як 1 : 2. За формою курганів тип А має 3 підтипи: прямі, хвостаті та серпоподібні. До типу Б було віднесено довгі могили, що утворилися внаслідок злиття двох насипів. Виділення цього типу ускладнюється наявністю археологічного підтвердження штучного об'єднання курганів, адже теоретично подібна конфігурація може виникнути внаслідок природного розпливання насипів. Третій тип було визначено як споруди, де застосовувалися з'єднувальні досипки, під якими здійснювалися поховання [14]. Згодом Цимідановим до третього типу, фактично, було віднесено тип Б через

розширення категорії «з'єднувальна досипка». Остання, за Цимідановим, могла реалізовуватися у різних формах: вал; звичайна досипка, що об'єднувала та перекривала два близько розташовані насипи; курганоподібний насип між двома існуючими могилами [15].

У контексті окреслення певних модифікаційних особливостей довгих могил носіїв саме бабинської культури слід відзначити дослідження І. О. Писларія [16] та Р. О. Литвиненко [17]. Однак в них не було детального та цільового аналізу довгих могил бабинської культури.

Отже, нагальним є питання аналізу та узагальнення видовжених курганних споруд для вироблення відповідної класифікації з урахуванням специфіки бабинської культури. На наш погляд, оптимальнішою є система типологізації довгих могил В. В. Циміданова, яка істотно доповнює та вдосконалює схему В. В. Отрошенка. За цією схемою всі довгі могили поділяються на дві великі групи. До першої віднесено кургани, утворені за допомогою з'єднувальної досипки з двома та більше вершинами; до другої - довгі могили, що мають одну вершину. Друга група, таким чином, включає перший та третій типи класифікаційної схеми В. В. Отрошенка. Певним відповідником першого типу є підтип «хвостатих», а третього - підтип «прямі». Вважаємо, що ці класифікаційні принципи, розроблені для зрубних пам'яток, придатні для бабинського часу, адже маємо свідчення щодо зародження та початку розвитку цієї традиції саме в цей період. Відзначимо також певне наступництво носіями бережнівсько-маївської зрубної культури бабинської архітектурної традиції, що, зокрема, підтверджується планіграфічною подібністю форм та остаточним оформленням деяких довгих могил, започаткованих бабинцями саме у зрубний час [18]. Це, в свою чергу, стає додатковим аргументом на користь загальної генетичної спорідненості вказаних культур, яка прослідковується на основі аналізу інших елементів матеріального комплексу [19].

Нагальним залишається питання датування довгих могил у хронологічному континуумі існування бабинської культури. В цьому контексті можна лише вказати на загальну закономірність, прослідковану Р. О. Литвиненком на підставі дослідження поховального обряду. Зокрема, встановлено, що загальна традиція зведення кургану (чи досипки) над похованням притаманна більш ранньому етапу розвитку бабинської культури, оскільки в пізніший період показники зведення насипів на порядок зменшилися [20].

До зазначеного кола питань, що стосуються

видовженої курганної споруди як автономного самодостатнього об'єкта, варто додати проблему семантичної інтерпретації та застосування архітектурної парадигми. Щодо поглядів на довгі кургани у семіотичному контексті, слід зазначити, що фактично всі дослідники звертають увагу лише на довгі кургани другої групи, тобто ті, що мають з'єднувальну досипку як невід'ємний та визначальний елемент архітектоники. За останні десятиліття було висунуто кілька гіпотез [21]. Однак найбільш аргументованими, на наш погляд, є гіпотеза С. Г. Колтухова, О. Є. Кіслого, Г. М. Тошева, а також детальний комплексний аналіз В. В. Циміданова. Зокрема, перша гіпотеза базується на поєднанні певної інформації з давньоіндійських писемних пам'яток та зіставленні їх з археологічними реаліями. На думку цього авторського колективу, два кургани, поєднанні валом, образно моделюють колісницю. Поховання, здійснене посередині перемички-«осі» у скрині, символізує її кузов, у якому померлий переміщається до країни мертвих [23]. Аргументованішою є концепція В. В. Циміданова, що базується на порівняльному аналізі великої кількості етнографічних і писемних джерел. На думку дослідника, простір між двома курганами уявлявся як сакральне місце - певний канал «переходу» у потойбічний світ. Саме цим пояснюються поховання у міжкурганному просторі, яким відповідали з'єднувальні досипки. Останні, на думку В. В. Циміданова, виконували певну блокувальну функцію, закриваючи «канал переходу» після певних ритуальних дій та відновлюючи межу між світом живих та померлих [24]. Отже, актуальним залишається питання семантичного аналізу інших форм видовжених курганних споруд, а також верифікація концепції Циміданова з урахуванням специфіки бабинської культури.

Щодо питання застосування архітектурної парадигми для аналізу довгих могил, треба зазначити, що теоретичні основи архітектури кургану на сьогодні фактично не розроблені. Мабуть, для концептуального розуміння доцільно, певною мірою, залучити розробки в галузі філософії мистецтв (яким є архітектура) та естетики, зокрема, філософські системи Г. В. Ф. Гегеля та його послідовника А. Г. Габричевського. Доречно було б розглянути курган як такий у контексті поглядів Гегеля на діалектичний розвиток архітектури, що відповідав загальній концепції т. зв. «діалектичної тріади»: «теза» —> «антитеза» —> «синтез». У даному концепті фазі «тези» відповідав перший етап розвитку архітектури, а саме - «символічної архітектури», прикладом якої для

цього філософа були єгипетські піраміди та зіккурати Месопотамії. Подібні споруди уявлялися Гегелем як певні символи, в яких утілювалася релігійна ідея, що об'єднувала народи, - тобто вказувалося на другорядність (чи цілковиту відсутність) утилітарного початку. Понад те, Гегель вказував, що «символічна архітектура» як певний автономний самодостатній естетичний феномен тяжіє до скульптурних принципів, отже, ним було запропоновано термін «неорганічної скульптури» для позначення первісних архітектурних форм [24]. Це дає додаткові підстави для всебічного аналізу довгих могил під кутом зору ландшафтної архітектури [25], а також подальших розробок архітектурної теорії кургану взагалі (з включенням курганної архітектури до загального історичного контексту розвитку мистецтва) як певної архітектонічної системи, що відображає своєрідне відчуття простору, маси та об'єму в певну історичну епоху та за певних географічних обставин. Це відчуття можна трактувати як своєрідний «архітектурний стиль» [26].

Щодо питання закономірностей розташування довгих могил у контексті курганної групи, то В. В. Отрошенко звернув увагу на порядок розташування довгих могил, що певною мірою відбивав архітектурний задум та, можливо, ідеологічні уявлення зрубного суспільства. Зокрема, відзначено випадки, коли біля довгих курганів другої групи (за Отрошенко) певним чином структурувалися могильники третьої групи (за Отрошенко, і підтип «прямі» типу А, за Цимідановим). Останні, на думку вченого, відігравали другорядну роль відносно довгих могил другої групи, що пояснювалося меншими розмірами та периферійним розташуванням [27]. Однак це питання не було в подальшому розроблено дослідниками.

На нашу думку, для глибшого розуміння архітектурної традиції побудови довгих могил за часів бабинської культури доречно вдається до концептуального підходу, запропонованого М. П. Чернопицьким відносно аналізу курганних груп доби палеометалу-раннього заліза степової зони Євразії [28]. Застосувавши композиційно-художній підхід до усієї групи могил, Чернопицький виділив категорію «курганний ансамбль». Одним з основних типів степових курганних ансамблів, є т. зв. курганні ланцюжки. Курганний ланцюжок визначається як єдиний ритмічний ряд споруд, організованих в єдину лінійно-просторову структуру завдяки чіткому дотриманню певного модуля (кроку). Цей модуль, що повторюється, є матрицею, за якою ритмічно відтворюються еквівалентні споруди-аналоги з однако-

вими проміжками на великих відстанях - що, на думку Чернопицького, було основним формуючим принципом створення особливого курганного простору. Поширеність такого принципу архітектурного планіграфічного вирішення курганних ансамблів дає змогу бачити в ланцюжку стереотипне розв'язання простору культурної архітектури у населення різних територій Євразійського степу за доби бронзи та раннього заліза [29].

Цікавою є ще одна гіпотеза М. П. Чернопицького. Він припускає існування феномену кургану-домінанти - найбільшої споруди курганного ансамблю. На думку вченого, такий курган є результатом діяльності усіх груп населення, що будь-коли приходили на певну територію. Проте існує й інший погляд на курган-домінанту, згідно з яким там немає впускних поховань, що можна пояснити певною табуацією, а нові поховання здійснюються в невеликих насипах біля великого основного кургану [30]. На наш погляд, кургани другої групи (за В. В. Отрошенко) могли бути певним втіленням ідеї кургану-домінанти. Спорудження з'єднувальної досипки в цьому разі набувало певного ідеологічного змісту, який може бути пояснено в контексті особливостей світосприйняття носіїв степових археологічних культур. Принаймні витoki цього феномену М. П. Чернопицький, слідом за М. Я. Мерпертом, був схильний шукати в «стійкій єдності степової психіки» впродовж тисячоліть [31].

Таким чином, нагальним завданням вивчення видовжених курганних споруд бабинської культури є аналіз усього наявного масиву довгих курганів у межах вдосконаленої когнітивної схеми з великою кількістю ознак з метою розробки поглибленої класифікації. Зокрема, доречно вдається до кореляції типів поховальних споруд та місця розташування поховань з різновидами довгих могил. Вдосконалення потребує також загальна архітектурна теорія кургану та вивчення причин і сутності змін архітектурного вирішення курганних насипів. Неодмінно треба враховувати синкретизм давньої первісної духовної культури, де естетичні принципи перепліталися з духовною сферою та ритуальною практикою. Актуальним залишається питання семантичного аналізу видовжених курганних споруд, а також верифікація положень концепції Циміданова та можливості їх екстраполяції на бабинську культуру. Звідси впливає необхідність комплексного підходу до курганної архітектури при застосуванні даних не тільки різних наук, а й різних парадигмальних методологічних підходів.

1. Чернопицкий М. П. Курганная группа как архитектурный ансамбль // Скифо-сибирское культурно-историческое единство.-Кемерово, 1980.-С. 184.
2. Чернопицкий М. П. Курганная группа... - С. 176-178; Шилов Ю. О. Новый этап археологического освоения курганів енеоліту-бронзи південно-східної Європи // Археологія.- 1994.- № 4.- С. 111-121; Рассамкін Ю. Я. До проблеми вивчення курганних споруд // Археологія.- 1994.- № 4.- С. 121-137.
3. Автор висловлює подяку В. В. Отроценку за люб'язно надані матеріали з особистого архіву.
4. Археологія УРСР.- К., 1971.- Т. 1. - С. 272.
5. Отрощенко В. В. Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья // Открытия молодых археологов Украины.- К., 1976.- С. 16-18.
6. Отрощенко В. В. Катакомбные и срубные курганы в окрестностях с. Балки // Курганы могильники Рясные могилы и Носаки.- Киев, 1977.- С. 5-14.
7. Отрощенко В. В. Конструктивные особенности...- С. 16.
8. Ковалёва И. Ф. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы.- Днепропетровск, 1989.- С. 20.
9. Цимиданов В. В. Длинные курганы Донетчины // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий.- Донецк, 2000.- С. 19-21.
10. Левых Г. А. Длинные курганы эпохи поздней бронзы в лесостепном Подонье // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца.- Луганск, 1990.- С. 79.
11. Отрощенко В. В. О каменных изваяниях у племён срубной культуры // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.- К., 1982.- С. 5-18.
12. Отрощенко В. В. Конструктивные особенности...- С. 17.
13. Ковалёва И. Ф. Культурные комплексы...- С. 21.
14. Цимиданов В. В. Длинные курганы Донетчины...- С. 19-21.
15. Цимиданов В. В. З'єднувальні досипки у курганній архітектурі зрубно́ї культури: проблема семантики // Матеріали та дослідження з археології Східної України.- Луганськ, 2004.- Вип. 3.- С. 229.
16. Писларий И. А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.- М., 1983; Писларий И. А. Погребальный обряд племён многоваликовой керамики // Древняя история населения Украины.- К., 1991.- С. 52-66.
17. Литвиненко Р. А. Каменная курганная архитектура культуры многоваликовой керамики // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий.- Донецк, 2000.- С. 12-19.
18. Отрощенко В. В. Катакомбные и срубные курганы...- С. 5-14; Отрощенко В. В. О каменных изваяниях...- С. 5-18; Литвиненко Р. А. Каменная курганная архитектура...- С. 12-19.
19. Писларий И. А. Погребальный обряд...- С. 52-66.
20. Литвиненко Р. А. О курганном обряде в эпоху средней и поздней бронзы Донетчины // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца.- Луганск, 1990.- С. 80-83; Литвиненко Р. О. Курганне будівництво бабинської культури II Старожитності.- Харків, 2004.- С. 17-22.
21. Отрощенко В. В. Катакомбные и срубные курганы в ...- С. 12; Ковалёва И. Ф. Раскопки курганних могильників бронзового века Среднего Приорелья // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках.- Днепропетровск, 1981.- С. 33; Отрощенко В. В. О каменных изваяниях ...- С. 17; Отрощенко В. В. Идеологические воззрения племён эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины.- К., 1990.- С. 8; Ковалёва И. Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда).- Днепропетровск, 1981.- С. 54; Ковалёва И. Ф., Андросов А. В., Шалобудов В. Н., Шахров Г. И. Исследование курганов группы «Долгой Могилы» у с. Терны в Приорелье // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья.- Днепропетровск, 1987.- С. 24; Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. е.).- Харьков, 2001.- С. 82.
22. Колтухов С. Г., Тощее Г. Н., Кислый А. Е. Курганные древности Крыма (По материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1991-1992 гг.).- Запорожье, 1994.- Т. 1.-С. 109.
23. Цимиданов В. В. З'єднувальні досипки у курганній архітектурі ...- Луганськ, 2004.- Вип. 3 - С. 229-249.
24. Гегель Г. В. Ф. Лекции по эстетике. Ч. III. Система отдельных искусств // Эстетика: В 4-х т.- М., 1971.- Т. 3.- С. 30-92.
25. Акулов А. Г. Об одном археологическом сюжете // Северо-восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит - бронзовый век).- Донецк, 1996.- Ч. 1.-С. 123-126.
26. Габричевский А. Г. Теория и история архитектуры: Избранные произведения.-К., 1993.-С. 1-20; Степанов Г. П. Искусство архитектуры.- Л., 1971.- С. 4.
27. Отрощенко В. В. Конструктивные особенности ...- С. 18.
28. Чернопицкий М. П. Курганная группа...- С. 176-186.
29. Там само.-С. 178.
30. Там само.-С. 184.
31. Там само.-С. 182-184.

А. Макаревич

TOPICAL QUESTIONS OF RESEARCH OF GAUNT BURIAL MOUNDS

Gaunt burial mounds («dovgy mohyly») are specific group of artifacts of Late Bronze Age on the territory of East European steppe and forest-steppe zones. In this article analysis of studies which concern the problem of gaunt burial constructions was made. Moreover, in the work some relevant assignments in this field were outlined. Specifically, it expected that architectural paradigm might have promoted more deeply perception of essential features of this type of burial mounds.